

INHOUD

Inleiding (*door Ineke Sluiter*) 1

HANDBOEK LATIJN

Begrippen 11

Goed Latijn 11

Woordsoorten 11

Hoofdstuk 1 Het naamwoord 13

1 Definitie 13

2 Eigenschappen 13

2.1 Hoedanigheid 13

2.2 Woordgeslacht 14

2.3 Getal 15

2.4 Vergelijking 15

2.5 Geleding 17

2.6 Naamval 18

3 Verbuiging 19

3.1 Mannelijk 19

3.2 Vrouwelijk 20

3.3 Onzijdig 21

3.4 Mannelijk/ vrouwelijk 22

3.5 Mannelijk/ onzijdig 23

3.6 Mannelijk/ vrouwelijk/ onzijdig 24

3.7 Niet-flecterende naamwoorden 24

3.8 Onverbuigbare naamwoorden 25

3.9 De ablatief-regel 26

Hoofdstuk 2 Het voornaamwoord 29

1 Definitie 29

2 Eigenschappen 29

2.1 Hoedanigheid 29

2.2 Woordgeslacht 31

2.3 Getal 31

2.4 Geleding 31

2.5 Persoon 31

2.6 Naamval 32

- 3 Verbuiging 32
 - 3.1 Eerste persoon 32
 - 3.2 Tweede persoon 33
 - 3.3 Derde persoon 34
 - 3.4 Onbepaalde persoon 39
 - 3.5 Eerste/ tweede/ derde persoon, bezittelijk 42
 - 3.6 Onbepaalde persoon, bezittelijk 44

Hoofdstuk 3 Het werkwoord 47

- 1 Definitie 47
- 2 Eigenschappen 47
 - 2.1 Geslacht 47
 - 2.2 Getal 49
 - 2.3 Geleding 49
 - 2.4 Persoon 49
 - 2.5 Wijs 50
 - 2.6 Tijd 51
 - 2.7 Conjugatie 52
 - 2.8 Vorm 53
- 3 Vervoeging (actief) 54
 - 3.1 Indicatief 54
 - 3.2 Imperatief 56
 - 3.3 Conjunctief 57
 - 3.4 Optatief 59
 - 3.5 Infinitief 61
 - 3.6 Deelwoord 61
 - 3.7 Werkwoordelijk naamwoord 62
- 4 Vervoeging (passief) 62
 - 4.1 Indicatief 62
 - 4.2 Imperatief 65
 - 4.3 Conjunctief 66
 - 4.4 Optatief 68
 - 4.5 Infinitief 70
 - 4.6 Deelwoord 70
- 5 Vervoeging (overige) 71
 - 5.1 Onzijdig op -o 71
 - 5.2 Onzijdig op -i 71
 - 5.3 Onzijdig op -um 75

- 6 Het systeem: koppelingen 81
 - 6.1 Eerste koppeling 82
 - 6.2 Tweede koppeling 84
 - 6.3 Derde koppeling 85

Hoofdstuk 4 Het bijwoord 87

- 1 Definitie 87
- 2 Eigenschappen 87
 - 2.1 Betekenis 88
 - 2.2 Vergelijking 89
 - 2.3 Geleding 90

Hoofdstuk 5 Het deelwoord 91

- 1 Definitie 91
- 2 Verbuiging 91
- 3 Bijzonderheden 91

Hoofdstuk 6 Het voegwoord 93

- 1 Definitie 93
- 2 Eigenschappen 93
 - 2.1 Waarde 93
 - 2.2 Geleding 95
 - 2.3 Rangschikking 95

Hoofdstuk 7 Het voorzetsel 97

- 1 Definitie 97
- 2 Met naamvallen 98
 - 2.1 Met accusatief 98
 - 2.2 Met ablatief 99
 - 2.3 Met accusatief of ablatief 99

Hoofdstuk 8 Het tussenwerpsel 101

- 1 Definitie 101

Hoofdstuk 9 Taalfouten 103

- 1 Definitie 103
 - 1.1 Taalfout en oneigenlijke taal 103

Hoofdstuk 10 Barbarismen 105

- 1 Definitie 105
- 2 Typen 105
- 3 Algemene regel 106
- 4 Barbaarse woorden 107

Appendix: Idiomatiche verbindingen 109

- 1 Werkwoorden met genitief 109
- 2 Werkwoorden met de accusatief 109
- 3 Bijvoeglijke naamwoorden met genitief 110
- 4 Werkwoorden met de datief 110
- 5 Vocatief van naamwoorden 111
- 6 Werkwoorden met de ablatief 111
- 7 Bijvoeglijke naamwoorden met de datief 112

Over de vertaling 113

Over de samenstellers 115

INLEIDING

door Ineke Sluiter

Augustinus en de grammatica

Augustinus? Als schrijver van een grammatica?! Het is een begrijpelijke reactie. We kennen de kerkvader (354-430 n. Chr.) nu eenmaal vooral als de schrijver van grootse werken als de *Belijdenissen* (*Confessiones*) en *De Stad Gods* (*De civitate Dei*), en als de predikant die ons honderden preken heeft nagelaten. Minder bekend is dat Augustinus een geleerde was van de oude, dat wil zeggen: niet-christelijke, stempel.

In de *Belijdenissen* vertelt hij ons over zijn school- en studietijd. Wie in de oudheid naar school ging, kwam na de eerste oefeningen in lezen, schrijven en rekenen terecht bij de *grammaticus*, waar het onderwijs volkomen gericht was op taal en literatuur (poëzie). Augustinus hield er een levenslange liefde voor de grote Romeinse dichter Vergilius aan over, al twijfelde hij ook wel hardop over de morele kwaliteit van dit onderwijs. Na de school van de *grammaticus* ging een getalenteerde student – en dat was Augustinus zonder enige twijfel – door naar de *rhetor*, die instructie gaf in de retorica, de theorie van de welsprekendheid. Dat was het onderwerp waarvan Augustinus aanvankelijk zijn vak maakte. Hij kreeg een leerstoel in de welsprekendheid, eerst in Rome, vervolgens in Milaan.

Tussen al die bedrijven door speelde zich de geestelijke zoektocht af waarvan we hem voornamelijk kennen. Telkens weer dacht hij de juiste richting gevonden te hebben en daarop stortte hij zich dan met groot enthousiasme: hij las Cicero's *Hortensius*, een aansporing tot filosoferen, en dook onder in de wijsbegeerte. Hij hoorde van de leer van Mani, een dualistische visie op de bronnen van goed en kwaad, en werd verwoed manicheeër. Ook had hij een langdurige flirt met het Neoplatonisme. Maar telkens weer raakte hij teleurgesteld. Aan de andere kant kwam voor hem het christendom, de godsdienst van zijn moeder Monica, lange tijd niet in aanmerking als alternatief: de taal van de Bijbel was hem te simpel en hij zag onvoldoende intellectuele diepgang. Maar dat werd anders toen hij van dichtbij, in Milaan, het optreden van bisschop Ambrosius zag, iemand

voor wie hij diep respect had. Het zou de opmaat worden tot zijn bekering en tot het begin van een zeer vruchtbaar christelijk schrijverschap.¹

Maar voor het zover was, in de tijd dat hij nog college gaf in Milaan, vat- te Augustinus het plan op om een serie leerboeken te schrijven over de traditionele (pagane) schooldisciplines: grammatica, retorica, dialectiek (logica), geometrie, aritmetica, muziek, filosofie. Hij vertelt in zijn ‘Heroverwegingen’ (*Retractationes*) dat hij het manuscript over de gram- matica voltooid had, maar dat hij het was kwijtgeraakt uit zijn boekenkast; een groot deel van het werk over muziek kwam af, de rest bleef steken in de projectfase.

*Is dit handboek Augustinus’ grammatica?*²

Er bestond dus ooit een werk van Augustinus over grammatica. Maar is dat het werk dat nu in vertaling voorligt? De meningen lopen daarover uiteen. Er zijn twee werken uit de late oudheid overgeleverd die er allebei aanspraak op maken dat zij op zijn minst teruggaan op dit werk van Augustinus: de *Regulae* (‘Regels’) en de *Ars Augustini pro fratrum mediocritate breviata* (‘Leerboek door Augustinus, beknopt geformuleerd in overeenstemming met het tussen-niveau van de broeders’,³ terecht door Vincent Hunink eenvoudigweg weergegeven als ‘Handboek’).

De helaas te vroeg overleden Britse geleerde Vivien Law maakt een zorg- vuldige vergelijking van deze beide teksten met elkaar, met andere Latijn- se grammatica’s en met wat we van Augustinus’ ideeën over taal weten.⁴ Op basis daarvan concludeert ze dat de *Regulae* en de *Ars* niet met elkaar verwant zijn en dat in elk geval de *Regulae* onmogelijk terug kan gaan op de verloren grammatica van Augustinus.

De *Ars* daarentegen correspondeert het nauwst van alle antieke gram- matica’s met wat we verder van Augustinus’ ideeën over taal weten. Het ver- toont bijvoorbeeld een ongebruikelijke definitie van het voornaamwoord,

1 Voor het leven van Augustinus, zie (nog steeds) de schitterende biografie van Peter Brown.

2 Zie ook de recensie van Hunink (2014).

3 Niet uitgesloten kan worden dat de titel wijst op ‘inkorting’ van een oorspronke- lijk werk. Dan was de oorspronkelijke versie, hier toegeschreven aan Augustinus, dus uitgebreider.

4 Law 1984.

en haalt, net als Augustinus zelf elders in zijn werk doet, minder gangbare voorbeelden aan van de woordsoort ‘tussenwerpsel’ (interjectie). Er zitten christelijke voorbeelden in het werk (wat op zichzelf meer iets zegt over de tijd waarin het ontstaan is dan over een relatie met Augustinus) en het benadrukt het gezag van Cicero. Bovendien vertoont deze grammatica de hand van een kritische en verstandige leraar. Al deze zaken samen maken het mogelijk – maar kunnen niet doorslaggevend bewijzen – dat dit *Handboek* een authentiek werk van Augustinus is, of daarop teruggaat. In elk geval is er op zichzelf niets bijzonders aan dat een zichzelf respecterende intellectueel een grammaticaal handboek schrijft.

De vroege geschiedenis van de grammatica

Hoe zag een laat-antieke grammatica eruit?⁵ De Latijnse grammatica uit de oudheid gaat terug op die van de Grieken, die zelf weer ontstaan was uit de preoccupatie van de Grieken met de uitleg van hun klassieke teksten, vooral Homerus. Andere aanzetten voor taalstudie komen voort uit de Griekse belangstelling voor retorica en voor de verhouding tussen taal en denken, en die tussen taal en werkelijkheid. Dat soort ideeën was al in omloop vanaf de zesde eeuw v. Chr., maar de eerste Griekse handboeken ontstonden rond de tweede eeuw v. Chr.

In de tweede en eerste eeuw v. Chr. werd Rome het nieuwe intellectuele centrum van de wereld. Volgens één verhaal was er een gezantschap naar Rome (168 v. Chr.), waarvan de universele geleerde en filoloog Crates deel uitmaakte. Bij een wandelingetje door Rome, of misschien bij het bestuderen van het Romeinse rioleringsstelsel, viel die in de Cloaca Maxima, het hoofdriool, en hij brak zijn been. De tijd die hij nodig had voor zijn herstel vulde hij met het geven van colleges, onder meer over grammatica, en dat zou de introductie zijn geweest van die discipline in Rome.

Het begin van de Romeinse grammatica is überhaupt omgeven met kleurrijke verhalen en figuren door de goede zorgen van de schrijver Suetonius, die een werk ‘Over de leraren van grammatica en retorica’ (*De grammaticis et rhetoribus*) geschreven heeft, waaruit ook bovenstaande anekdote stamt. Een ander van zijn *faits divers* is dat ene Remmius Palaemon de auteur van de eerste Latijnse grammatica zou zijn geweest (eerste eeuw na Chr.). Palaemon moet een bijzonder onprettig mens zijn geweest met een voorliefde voor jongetjes en zonder veel respect voor andere geleer-

5 Zie Law 1997,1-27; Law 2003, 55vv.; Copeland-Sluis 2009, 62vv.

HANDBOEK LATIJN

BEGRIPPEN

Goed Latijn

(§1) Wat is GOED LATIJN? Zuiver spreken en schrijven volgens de taal van Rome. Daarvoor bestaan drie criteria, namelijk:

- (1) REGELS
- (2) TRADITIE
- (3) PRAKTIJK

Regels worden bepaald door het systeem, traditie door teksten van personen die gelden als gezaghebbend, praktisch door wat algemeen geaccepteerd en gangbaar taalgebruik is.

Woordsoorten

(§2) Er zijn acht WOORDSOORTEN:¹⁰

- (1) NAAMWOORD [*nomen*]
- (2) VOORNAAMWOORD [*pronomen*]
- (3) WERKWOORD [*uerbum*]
- (4) BIJWOORD [*aduerbium*]
- (5) DEELWOORD [*participium*]
- (6) VOEGWOORD [*coniunctio*]
- (7) VOORZETSEL [*praepositio*]
- (8) TUSSENWERPSEL [*interiectio*].

10 Augustinus' basisindeling is die volgens woordsoorten. Deze is in het Nederlandse taalonderwijs traditioneel verbonden met 'taalkundig ontleden' (in tegenstelling tot het 'redekundig ontleden', dat analyseert welke functie onderdelen vervullen binnen de zin, zoals 'onderwerp', 'lijdend voorwerp', 'gezegde', enzovoort). De antieke auteur concentreert zich op aspecten van vormleer (morfologie) en elementaire zinsbouw (syntaxis). Van andere dimensies van taalbeschrijving, zoals hogere syntaxis, tekstgrammatica, semantiek en pragmatiek (communicatieve aspecten, zoals o.a. woordvolgorde) is in zijn model nauwelijks sprake. Ook naar antieke begrippen is de beschrijving in deze grammatica beperkt. Te verwachten waren bijvoorbeeld onderdelen over letters, lettergrepen, woordaccent, metrum, en meer.

HOOFDSTUK 1 HET NAAMWOORD

1 Definitie

(§3) Het naamwoord is een woordsoort die wel naamvallen kent maar geen tijden, en die op een complete manier naar bepaalde zaken verwijst met een bepaald soort grammaticaal geslacht.

NB Onzijdig hoort daar ook bij. Dat is weliswaar noch mannelijk noch vrouwelijk maar is gekenmerkt door het ontbreken van geslacht, en wordt om die reden toch gerekend tot de geslachten.

2 Eigenschappen

Het naamwoord heeft tal van eigenschappen. De belangrijkste zijn:

- (1) HOEDANIGHEID [*qualitas*]
- (2) WOORDGESLACHT [*genus*]
- (3) GETAL [*numerus*]
- (4) VERGELIJKING [*comparatio*]
- (5) GELEDING [*figura*]
- (6) NAAMVAL [*casus*].

2.1 Hoedanigheid

(§4) Bij hoedanigheid kijken we wat iets is:

- (1) een EIGENNAAM of
- (2) een SOORTNAAM.

Eigennamen zijn individueel en voor zover mogelijk uniek, soortnamen gelden juist voor veel dingen.

Ciuitas ['stad'] is een aanduiding die veel plaatsen gemeenschappelijk hebben en om die reden is het een soortnaam. Maar als we spreken van 'Rome' hebben we het over één unieke stad, daarom is dat een eigenaam. Evenzo is *fluuius* ['rivier'] soortnaam en 'Tiber' eigenaam, *homo* ['mens'] soortnaam en 'Cicero' eigenaam.

2.2 Woordgeslacht

(§5) Naamwoorden kennen drie basistypen woordgeslacht:

- (1) MANNELIJK als in *uir* ['man'],
- (2) VROUWELIJK als in *mulier* ['vrouw']
- (3) ONZIJDIG als in *scrinium* ['bureau'].

Door diverse combinaties krijg je nog drie typen:

- (4) MANNELIJK/ VROUWELIJK als in *homo* ['mens']
- (5) MANNELIJK/ ONZIJDIG als in *uictor* ['winnaar'] (want we zeggen *uictor iuuenis* ['jongeman winnaar'] en *numen uictor* ['goddelijk wezen winnaar']; vrouwelijk zou *uictrix* ['winnares'] worden)
- (6) MANNELIJK/ VROUWELIJK/ ONZIJDIG als in *felix* ['gelukkig'].¹¹

NB Sommige woorden noemt men wel 'gemengd', namelijk als in één woordgeslacht beide geslachten zijn inbegrepen. We zeggen *hic passer* ['de mus'],¹² of het nu een mannetje of een vrouwtje is, en *haec aquila* ['de adelaar'], ook als die niet vrouwelijk is. Maar dit geldt niet als een apart woordgeslacht. Zulke woorden vallen namelijk onder mannelijk respectievelijk vrouwelijk.

11 In Augustinus' terminologie omvat naamwoord zowel zelfstandig als bijvoeglijk (gebruikt) naamwoord. De laatste notie wordt pas apart onderscheiden in een opmerking aan het slot van de passage over het naamwoord, in §20.

12 In dit handboek wordt het aanwijzend voornaamwoord bij veel voorbeelden en paradigmata toegevoegd. Het dient dan vooral ter vervanging van het Griekse lidwoord, dat in het Latijn immers geen echt equivalent heeft. Het voornaamwoord wordt dus eigenlijk alleen gebruikt als grammaticale marker. Daarom wordt het in dit handboek in die gevallen niet vertaald als 'deze/dit (die/dat)', maar als 'de/het'.